

Раїса Козак

(Кам'янець-Подільський)

**КОГНІТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ЕКСПРЕСИВНОСТІ ЕЛІПТИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ
В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті з'ясовано проблеми, мотивовані інтересом сучасної лінгвістичної науки до когнітивно-прагматичного аспекту експресивності. Специфіка еліптичних конструкцій визначена через зв'язок із експресивною тенденцією, притаманною для української та російської мов.

Ключові слова: експресивність, експресивний потенціал, експресивна функція мови, експресивна функція мовлення, еліптичні конструкції.

In the article the problems, grounded on the interest of modern linguistic science to the cognitive and pragmatic aspect of the expressiveness are researched. The specificity of elliptic constructions is defined through the connection with the expressive tendency, which is typical for Ukrainian and Russian languages.

Key words: expressiveness, expressive potential, expressive function of the language, expressive function of speech, elliptic designs.

Лінгвістичні дослідження початку ХХІ століття в україністиці й русистиці продовжують традиції та принципи, сформульовані в останні десятиліття минулого століття – антропоцентричної парадигми, центром якої є людина як носій мови і яка передбачає урахування досягнень інших наук для розв'язання лінгвістичних завдань, функційності, що прагне охопити весь спектр функцій мови і її засобів та витлумачити їх. Ці традиції і принципи стали основою для виокремлення нової лінгвістичної парадигми – когнітивно-прагматичної.

За традиційного системно-структурного підходу до дослідження мовних явищ увага зосереджувалась переважно на внутрішньомовному аналізі й обмежувалася описом їх семантики в межах мовної системи без урахування екстралінгвістичних факторів, а когнітивно-прагматичний аспект розгляду зумовлює вивчення мовних процесів з позицій визнання взаємозв'язку мови і мислення, мови і пізнавальної діяльності індивіда, їх участі у формуванні мовної картини світу. У зв'язку з цим вважаємо практично необхідним дослідження спільного та відмінного у синтаксичній системі української та російської мов, зокрема, конструкцій експресивного синтаксису (ЕС).

Актуальність визначеної проблеми мотивуємо тим, що при вивченні фіксованого у конкретній мові опису мовної картини світу одним із напрямків дослідження є розгляд тих закономірностей організації дійсності, що переважають у певній мові: і в її структурі, і в національно-культурній свідомості її носіїв.

Мета статті – проаналізувати глибинну сутність зв'язку раціонального і суб'єктивного в аспекті людської мови із явищем експресивності, характерної для процесу мовотворчості, що безпосередньо співвідноситься із когнітивно-прагматичним рівнем мови.

Завдання статті – довести, на прикладі еліптичних конструкцій як одиниць ЕС, що будь-яка національна мова характеризується своїми експресивними засобами, тому ті засоби, які є експресивними для носія однієї мови, для носія іншої – можуть не бути такими.

Визначене завдання, на думку Л. Щерби [8], можна розв'язувати у двох напрямках – статистичному і динамічному. Перший дає уявлення про мовну картину світу як результат уже завершеного процесу, другий – уможливує розуміння того, як утворюється мовний образ дійсності засобами тієї чи іншої мови.

Відродження інтересу до експресивної функції мови спостерігається в зарубіжній та вітчизняній лінгвістиці з кінця ХХ – початку ХХІ століття. Так, С. Ульман [10] пропонує скоротити число функцій мови до двох і виокремлює когнітивну (cognition) і емотивну (emotion) функції мови. Емотивна функція, на його думку, є залежною (dependable), тому що вона тісно пов'язується із вольовою і може розглядатися як єдине ціле з останньою. Значущими у цьому зв'язку є праці зарубіжного дослідника Ш. Фріза [7]. У низці робіт, аналізуючи експресивну функцію мови, автор пропонує модель опису експресивних висловлювань, тобто, акцентує на прагматичній природі експресивності і розрізняє два її аспекти: підсилення, з одного боку, і позитивний / негативний ефект – з іншого. В цілому ж у працях зарубіжних лінгвістів переважають погляди, за якими експресивна функція мови пов'язана лише із передаванням емоцій.

Ми дотримуємось поглядів тих лінгвістів, хто вважає, що основою експресивної функції є не лише вираження емоцій мовця, але й прагнення певним чином вплинути на адресата. Експресивність розглядаємо як результат (виявлення) експресивної функції. Визначаючи експресивність, враховуємо проблему, з якою зустрічаються дослідники експресивності: експресивність має мовну природу, бо діє через механізми мови, проте ефект її виявляється тільки у мовленні, виходить за межі слова чи словосполучення – в текст, а, отже, має когнітивно-прагматичне спрямування.

Засобам вираження мовної експресії у когнітивно-прагматичному аспекті значну увагу приділяв Ш. Баллі [1]. Він зазначав, що основним засобом експресивності є потенційна можливість мови трансформувати факти, ідеї, виражати їх у збільшеному чи зменшеному обсязі, переводити з однієї тональності в іншу. Ш. Баллі вперше розглянув експресивність як основну мовленнєву тенденцію, але зосередив увагу лише на експресивності, що має вияв у мовленні. Мовні факти, котрим притаманна експресивність, з урахуванням усієї мовної системи стали об'єктом досліджень Е. Станкевича [9]. За його твердженням, експресивність у мовному плані слід відмежовувати від експресивності у мовленнєвому плані. На думку Є. Станкевича, будь-яке слово може набути експресивного значення, якщо воно буде використане у відповідній ситуації чи у певному контексті, якщо функціонуватиме у плані мовлення.

В українському та російському мовознавстві кінця ХХ – початку ХХІ століття маємо декілька підходів до розгляду мовного аспекту категорії експресивності. Зокрема, автори однієї концепції (П. Дудик, В. Чабаненко, Н. Бойко, А. Сковородников, О.Александрова, А. Вежбицька та ін.) вважають, що експресивність – це мовна категорія, яка не містить інформації про суб'єкт, але визначає характер й інтенсивність сприйняття стилістичної і предметно-логічної інформації, вміщеної у мовному знакові. Згідно з іншим підходом до проблеми експресивності (його дотримуються А. Загнітко, О. Селіванова, В. Телія, І. Сандомирська, В. Шаховський та ін.), функцією експресивності є не лише вираження відношень, що поєднують позначення дійсності з її емоційним сприйняттям, але й прагнення передати це сприйняття реципієнту, вплинути на нього. Тому за цією концепцією під експресивністю розуміють її “не-нейтральність, відхилення, деавтоматизацію, які надають мовленню незвичайності, а цим – і виразності, зумовленої тим, що сигнал, який передається мовним вираженням (висловлюванням чи цілим текстом), є підсиленням і тому виділеним із загального потоку чи то через неузвичасне стилістичне використання мовних засобів, чи то через посередництво інтенсифікації кількісного або якісного характеру позначуваного, чи то в результаті сприйняття асоціативно-образного уявлення, зворушеного поданим виразом, через що виступає стимулом для позитивної чи негативної емоційної реакції реципієнта” [6, с.29].

Немає у дослідників єдиного погляду і щодо текстового характеру експресивності. Окремі лінгвісти (наприклад, Т. ван Дейк та ін.) тлумачать експресивність у вузькому значенні як категорію, що має за мету емоційний вплив на реципієнта. У цьому плані експресивність корелює із категорією емотивності. Інші дослідники (А. Долінін, В. Маслова, О. Грішина й ін.) розуміють експресивність у ширшому значенні як глобальну ознаку тексту, його загальну виразність, що має прагматичну (в широкому розумінні) функцію. При цьому розуміємо, що прагматика тексту виявляється не тільки в його емоційному впливові на читача, але й у тому, що він містить імпліцитну інформацію, тобто, пресупозицію тексту, або, по-іншому, до тексту введено інформацію про автора, його моделі світу, систему його цінностей і приписів, а також про сферу комунікації і адресата. Це уможливорює висновок, що експресивність тексту є категорією, визначеною його автором, її можна розглядати як “реалізацію авторської інтенції вираження певних емоцій через емфатичне виділення того чи того знака” [4, с. 19].

У лінгвістиці відсутня єдина думка і щодо проблеми визначення і виявлення засобів вираження категорії експресивності. Зокрема, Ш. Баллі вважав, що арсенал мовних засобів усіх рівнів мови, які можуть реалізовувати категорію експресивності, є надзвичайно багатим і визначав розмаїття експресивних засобів за “асоціаціями, що з’являються через наявність у пам’яті виразів, аналогічних поданим, які утворюють відповідну надсвідому синонімію” [1, с. 120].

Загалом дослідники визнають, що експресивність є комплексним поняттям. У ній перемешуються декілька смислових елементів, наявність і зв’язок яких інтерпретуються по-різному.

Проблему експресивності у синтаксисі української й російської мов необхідно співвідносити із вкрапленням у мовну практику усно-розмовних тенденцій, яким є еліпсис. Експресивність еліптичних конструкцій притаманна для української й російської мов. Еліптичні конструкції активно функціонують у живому розмовному мовленні й у мові художньої літератури, тому вивчення таких конструкцій, дослідження їх структури і семантики, особливостей функціонування в різних сферах діяльності людини викликає активний інтерес у сучасній філологічній науці обох мов, проте відсутні дослідження порівняльного плану.

Традиційно вважається і в українській, і в російській мовах, що явище еліпсису у синтаксисі – це пропуск одного із компонентів речення – структурна неповнота. Підтвердженням цього може бути визначення еліптичних конструкцій. Порівняймо: *Еліптичне – це речення, в якому неназваний член не визначається з контексту та обстановки мовлення, а зумовлюється структурою та семантикою самого речення. Еліптичні речення розглядають як різновид неповних, але їх специфіка полягає в тому, що вони семантично повні, а структурно – неповні [5, с. 292] / Эллипсис (гр. élleipsis – опущение, недостаток) – речевое явление, заключающееся в коммуникативно значимом опущении структурных элементов предложения. Эллиптическими называются самостоятельно употребляемые предложения особого типа, спецификой структуры которых является отсутствие глагольного сказуемого, причем сказуемого, не упомянутого в контексте, т.е. в смысловом отношении не являющегося необходимым для передачи данного сообщения. Это предложение с нулевым сказуемым. Отсутствующее и не нуждающееся в восстановлении сказуемое, однако, участвует в формировании строя этих предложений, так как в них имеются второстепенные члены состава сказуемого. В этом отношении эллиптические предложения сближаются с неполными [2, с.354].*

Еліптичні речення не потребують смислового і формального наповнення засобами контексту чи ситуації. Для їх розуміння не треба виходити за межі речення. Еліптичні конструкції співвідносяться із відповідним розгорнутим варіантом тієї ж моделі речення асоціативно, тобто, у парадигматичному ряду. Само по собі явище еліпсису вже є експресивним, а в контексті української чи російської мови, у структурі простого чи складного речення підсилює свій експресивний потенціал. За відношеннями щодо

когнітивно-прагматичних особливостей функціонування еліптичних конструкцій як компонентів експресивного синтаксису української й російської мов можемо виділити такі моменти: – у реченні є невербалізований зміст, який не може бути віднесений ні до чого, крім еліптичного компонента; – наявність еліптичного компонента визначається системними показниками національної мови, тобто, об'єктивованою системою національної мови; – лексико-семантичне наповнення еліптичного компонента визначається через лексико-семантичний зміст предикативних одиниць кожної мови, і саме на цьому рівні найвиразніше проглядаються відмінні риси.

Вивчення когнітивно-прагматичної специфіки еліптичних конструкцій у реалізації мовою експресивної функції вважаємо одним із актуальних напрямків сучасних лінгвістичних досліджень. Думки щодо наявності зв'язку між зазначеними явищами висловлювалися неодноразово. Наприклад, Ш. Баллі розглядаючи мовлення як систему образних символів, стверджував, що “сучасні мови так званіх “цивілізованих країн” виявляють багаточисленні подібні риси. Причини цього явища, на його думку, полягають у розмаїтих зв'язках між народами як у галузі матеріальної культури, так і в галузі думки [1, с. 330]. Цю спільність він назвав “європейським психічним складом”. Ш. Баллі вважав, що в образних засобах мов, а саме, у притаманних для них способах вираження почуттів, “наявні безліч випадків абсолютної подібності і меншої подібності, але ще багаточисельнішими є аналогії. Тому реальністю є існування певної “європейської стилістики”, подібно до того, як існує європейський психічний склад” [1, с.41]. Подібні думки висловлював В. Виноградов, націлюючи на необхідність чіткого розмежування “форми індивідуальної і колективної експресії”, зазначаючи, що в другому випадку “експресивні властивості мовлення є за своєю суттю об'єктивною характеристикою самих фактів мови і перестають бути тільки ознаками носія мови” [3, с.176].

Усі зазначені компоненти експресивності взаємодіють між собою і зумовлюють один одного. У кожному еліптичному реченні реалізується не менше одного компонента експресивності, але можуть бути реалізовані одночасно декілька.

Отож, вивчення особливостей виявлення когнітивно-прагматичної специфіки в реалізації мовою експресивної функції еліптичних конструкцій, як уявляємо, є одним із актуальних напрямків сучасних лінгвістичних досліджень, але має різне тлумачення. Домінантою нового дослідження еліптичних конструкцій, як компоненту експресивного синтаксису, є орієнтація на когнітивно-прагматичний опис. Вважаємо перспективною необхідність виявлення експресивного потенціалу еліптичних когнітивно-прагматичних одиниць української і російської мов (кожної мови зокрема) і розгляд закономірностей організації дійсності через експресивні еліптичні конструкції із визначенням того, які з них переважають в українській мові, а які – в російській, як у самих їх структурах, так і в національно-культурній свідомості їх носіїв, бо кожна національна мова характеризується своїми експресивними засобами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М.: Иностранная литература, 1961. – 393 с.
2. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М.: Агар, 2000. – 416 с.
3. Виноградов В. В. О языке художественной литературы / В. В. Виноградов. – Москва: Наука, 1959. – 635 с.
4. Гришина О. Н. 1988. Экспрессивность и проблема идентификации языковых стилей / О. Н. Гришина / Текст в функционально-стилевом аспекте: сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – Москва.: Изд-во МГПИИЯ им. М. Тореца. – 1988. – Вып. 309. – С. 6-22.
5. Пономарів О. Д. Сучасна українська мова / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 2001. – 400 с.
6. Телия В. Н. 1991. Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и ее прагматическая ориентация / В. Н. Телия / Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. – М.: МГУ, 1991. – С. 5-35.
7. Fries Ch. Studies in language and linguistics / Ch.Fries. – 1995. – 346 p.

8. Щерба Л. В. Языковая система и языковая деятельность / Л. В. Щерба. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 421 с.
9. Stankevich E. 1966. Expressive Language / E. Stankevich. / Style in Language. Massachussets. – 1966. – 306 p.
10. Ulman S. Semantics. An Intriduction to the Science of Meaning / S. Ulman. – Oxford, 1962. – 278 p.